

Олеся БАРТАШУК Хмельницький ДИНАМІКА ОБРЯДОВОСТІ МАСЛЯНИЧНОГО ЦИКЛУ ВПРОДОВЖ ХХ ст. (НА ПРИКЛАДІ ХМЕЛЬНИЧЧИНИ)

У статті розглядається трансформація обрядовості Масляничного циклу впродовж ХХ ст., зокрема аналізується регіональні варіанти традиціоналізації святкувань Проводів Зими в радянському календарі та окреслена подальша їх динаміка за доби Незалежності.

Ключові слова: Масляна, Колодчаний тиждень, Проводи Зими, Хмельниччина, радянська влада, етапи формування радянської обрядовості, традиція, трансформації, громадські та хатньо-родинні форми святкувань, вторинні форми обрядовості.

Сучасний святковий календар українців – синкретичне явище, що є своєрідним сплавом церковних, трудових, громадських, державних, пострадянських, вестернізованих глобалізованих і власне народних святкових дат. Відповідно, у ньому можна виділити кілька моделей, побутуючих у неподільній єдності: модель, пов'язана із християнськими святцями (свята-будні, пости-м'ясоїди), інша святкова модель зумовлена природними циклами і тому породжує відповідні менші моделі календарних дат із рудиментами архаїчних вегетативних, солярних, люнарних культів. Важливу роль у сучасному житті українців відіграє, не дивлячись на значні трансформації впродовж ХХ ст., також і господарський календар із землеробською, тваринницькою та іншими під моделями. Водночас спостереження останніх років засвідчують, що в матрицю нових суспільних орієнтирів логічно вписалися святкові дати нової Незалежної держави, вестернізовані глобалізовані свята (День Валентина, Хеловін та ін.) та, як засвідчив час, у ній знайшли своє місце деякі добре вкорінені в народний побут подолян дати радянського календаря, отримавши за Незалежності як нові назви, так і нову мотивацію, або й статус державного свята (23 лютого, 8 Березня, 1 Травня, День Перемоги, традиційне Свято Врожаю та ін.). Серед таких свят, що завдяки значній традиціоналізації за радянської доби збереглися і в сучасному календарі подолян, ми обрали предметом дослідження радянське свято Проводів Зими.

Для розуміння тенденцій та чинників трансформацій у сфері календарної обрядовості важливі дослідження російських та вітчизняних науковців: Т. Агапкіної, С. Арутюнова, О. Байбуріна, В. Борисенко, Л. Виноградової, Г. Кожолянка, Ю. Климця, О. Курочкіна, В. Соколової, С. Токарева, М. та С. Толстих, В. Чичерова та ін. У сучасній українській етнології та культурології приділяється значна увага регіональним аспектам розвитку та трансформації календарної обрядовості. Показові в цьому відношенні дослідження А. Гоцалюк, Н. Громової, Н. Ковальчук, О. Кожолянка, О. Ліманської, А. Мойсея, О. Пенькової, Т. Прігаріної, Н. Стішової та ін. Безпосередньо дослідженню

подільських варіантів календарної обрядовості (західний ареал) присвячені праці О. Смоляка¹ та П. Смоляка².

Аналіз святкового календаря подолян впродовж ХХ ст. засвідчив безпосередній зв'язок традиційного Масляничного циклу (Колодія) із радянським святом Проводів Зими. Тому завдання даної статті полягають у дослідженні етнокультурної динаміки традиційної народної календарної обрядовості Масляничного циклу та становлення на їх основі свята Проводів Зими.

У традиційному народному календарі українців не було чіткої межі між господарськими сезонами, вони плавно переходили один в одного, де завершення попереднього було одночасно початком іншого, складаючи кругообіг та гармонію світобуття. Традиційно у подолян зимовий цикл закінчувався й одночасно відкривався весняний Масницею (локальні варіанти – Колодка, Колодій, Всеїдний тиждень, Загальниця, Білий тиждень, Переступна неділя, Запусти)³, святкування якої до початку ХХ ст. у руслі еволюційного розвитку в східнослов'янському контексті зазнало скорочення від двох тижнів до одного⁴. Проте після остаточного встановлення на території Східного Поділля радянської влади та активного формування «червоного» календаря нової країни вся народна та релігійна обрядовість попала під розряд «пережитків та забобонів», що призвело до її поступового згасання.

2 Етнічна історія народів Європи

Також із цього часу на передову культурного піднесення та творення нових святкових традицій на Поділлі стає місто, а село переважно залишається базою збереження обрядових традицій, які влада тривалий час всіляко намагалася переробити під гаслами творення нових антирелігійних звичаїв та обрядів. У цілому, в роки зламу народної обрядової культури у 20–30 рр. ХХ ст., що співпали з першим етапом формування радянської обрядовості (1918 – середина 1930-х рр.)⁵, масляничний цикл народної обрядовості подолян зазнав згасання у громадських формах. Другий етап формування радянської обрядовості (1935 – кінець 1950-х рр.) охарактеризований в етнологічній літературі як такий, для якого характерне надто жорстоке та послідовне знищення старих звичаїв чи достатньо грубе їх перелицювання на «новий лад» із яскраво вираженою атеїстичною спрямованістю, пропагандою радянського способу життя, нових поглядів на суспільні та родинні відносини⁶. Розпочався він із остаточної заміни новорічними ритуалами «антирадянського» Різдва та формуванням системи професійних свят. Офіційно вже із середини 1930-х рр. уся суспільно-громадська обрядовість календарних свят підпала під контроль державних органів, що закріплювали повільне, проте неухильне формування «нового, радянського» святкового календаря, в якому не було місця традиційним народним обрядам. Часткове відродження «перероблених» у дусі часу народних обрядових традицій Масляної відбувається із настанням третього етапу становлення соціалістичної

обрядовості, який, за визначенням вітчизняних дослідників, розпочався з початком 1960-х і тривав до середини 1980-х рр.⁷. Цей етап суттєво відрізнявся від двох попередніх не лише значним використанням народних обрядових традицій, але й загальним державним підходом до святкової сфери, що визначався курсом на розробку «високохудожніх ритуалів, примірного репертуару та художнього оформлення сучасних свят, звичаїв та обрядів»⁸. Зокрема, прийнятий на Першій Всесоюзній нараді по радянських обрядах (Москва, 1964) законопроект запрограмував у питаннях обрядової сфери радянського суспільства особливу увагу до художньо-естетичного боку народних свят (релігійна складова відкидалася повністю), і відтоді в їх структуру в усіх регіонах України включалися елементи театралізованих видовищ: запозичені із літератури та театру образи-символи Весни, Зими, Літа, Осені, Урожаю, Нептуна, Водяника тощо, що отримали, за визначенням дослідників, «в нових обрядах нове життя і наповнились новим змістом»⁹.

У 60-х рр. ХХ ст. на Хмельниччині, як і повсюдно в СРСР, на центральних садибах колгоспів та радгоспів масово будуються клуби та будинки культури, що значно активізує культурно-масову роботу в селах. І не дивлячись на те, що клубні працівники намагалися урізноманітнити проведення масових гулянь поєднанням загальнодержавних святкових заходів та місцевих народних традицій, при аналізі сценаріїв свят виявлені основні їх спільні риси, які склалися в основному в 1960–1970-і рр. за сприяння обласних науково-методичних центрів. Зокрема на Хмельниччині роботу з організації та проведення свят очолює організований у 1962 р. при Хмельницькому обласному Будинку народної творчості (БНТ) відділ народної творчості, фольклору та етнографії, який з моменту свого створення підтримував тісні зв'язки із безпосередніми носіями народних традицій. В цілому, як зазначає його керівник, ентузіаст та професіонал М. Орел, із співробітників відділу з початку 1960-х рр. згуртувався «міцний, більш як із 600 чоловік, колектив фольклористів, які на основі кількох організованих експедицій у подільські села зробили записи, вивчили та узагальнили багато обрядів, фольклорних творів»¹⁰. У ці ж роки відділ організовує та проводить конференції, наради, семінари з пошуку найбільш ефективних шляхів організації масових свят радянського календаря на основі зібраних матеріалів. Однією із активних форм та досить впливовим шляхом пропаганди радянських обрядів та свят на Хмельниччині в цей період стає проведення при безпосередньому сприянні співробітників відділу оглядів-конкурсів на кращий район чи село щодо організації радянських свят, влаштовувались «показові» свята, названі за місцем їх проведення: «Мануїльські гуляночки», «Соколівські колгоспні обжинки», «Великобубнівські колгоспні обжинки», «Ярмолинецькі вечорниці»¹¹. Так, за наступні роки на Хмельниччині розроблено і поширено десятки сценаріїв «Веснянок», «Колгоспних обжинок», «Новорічного щедрування», «Подільської Масляної» тощо. Значним позитивом цих громадських святкових форм, у порівнянні з попередніми етапами, була наявність значної кількості модифікованого та пристосованого до радянських

умов традиційного національного та локального, котре дало змогу значною мірою зберегти подільську регіональну своєрідність. Найбільш органічними компонентами традиційна народна символіка, атрибутика, фольклорні елементи ставали для тих свят, які символізували нерозривний зв'язок людини з природою, землею та працею на ній і визначалися в літературі як такі, що мали безпосередній зв'язок із сільськогосподарським виробництвом, а їх проведення обумовлювалося, за визначенням радянських дослідників, «сезонністю, ...змінami пір року»: «Проводи Зими», «Свято весни», «Обжинки», «День тваринника», «День механізатора», «Свято пісні», «Свято молоді» тощо¹². До 1975 р. в Україні утвердились та функціонували такі групи «очищених від релігійних та містичних нашарувань, а натомість – наповнених новим ідейним змістом радянських свят та обрядів: суспільно-політичні, молодіжні, календарно-трудова та сімейно-побутова»¹³. Серед яких на Хмельниччині, за звітом обласного БНТ, найбільш поширеними були Свята червоного календаря: а) Річниця Великого Жовтня; б) Міжнародний Жіночий день 8 Березня; в) Перше травня; г) День конституції; д) Свято Перемоги (громадянські панахиди); Народні свята а) Новий рік та новорічні щедрування і посівання; б) Зелені свята; в) Купальські ігри (в День радянської молоді); г) Масляна; Трудові свята: а) Свято переджнив'я; б) колгоспні обжинки; в) свято серпа і молота; г) День працівників сільського господарства (свято врожаю); Родинні та сімейно-побутові свята¹⁴.

Місцева періодика засвідчує, що найбільш масовими на Хмельниччині, і не лише в містах та районних центрах, але і в селах, у 1960–1980-і рр. серед так званих «народних календарно-трудова свята» у громадських формах були Новий рік та Масляна. Зокрема в області за 1971 рік було проведено 62 обряди радянської Масляної¹⁵, святкування якої в місцевому варіанті мало безліч назв: «Подільська Масляна», «Проводи Російської зими», «Проводи зими», «Зустріч Весни» тощо, а в сценаріях поруч із окремими вкрапленнями народних подільських традицій та звичаїв масляничного та весняного циклу спостерігалися традиції російської Масляної при значній перевазі ігрових та розважально-видовищних елементів.

Зміна суті свята викликала зміни в складі учасників, в структурі, атрибутиці та термінах проведення. Так якщо Масляна (Колодій) були міцно прив'язані до Великого посту і залежали від Пасхалій, тому й не мали точної фіксованої дати в народному календарі, то радянська Масляна або Проводи Зими, також не маючи фіксованої дати в радянському святковому календарі, проводилися переважно або останню неділю лютого чи першу березня, про що повідомлялося через афіші, листівки, оголошення місцевих ЗМІ тощо. В перші роки після встановлення свята всіх закликали зібратися на центральних площах населених пунктів, де встановлювали трибуни і де гостей уже чекали ряджені. Участь ряджених в масляничних гуляннях зберіглося повсюдно, де це свято проводилося організовано. За традицією на Хмельниччині переодягалися в

циганів, козу, чортів, скоморохів. З'явилися й нові персонажі - герої казок, пісень, легенд тощо, однак головними героями дійства були Зима, Весна, Дід Мороз та Снігуронька, і саме наявність двох останніх у святкуваннях Проводів Зими об'єднувала це свято із Новим роком в єдиний святковий цикл, пов'язаний із зимовим періодом календарного року, який це свято завершувало, демонструючи логічну зміну зимового періоду весняним. Також досить чітко виражалася сутність свята як віхи в трудовому циклі, для чого в сценарії свят вносились відповідні ритуали трудових радянських свят: «Зима передає своїй молодшій подружці естафету трудових звершень, зачитує рапорт шепетівчан про успіхи минулого року і завдання на 1976 р.»¹⁶.

У відповідності до традицій радянських свят організатори намагалися зробити Проводи Зими всезагальним святом, наповненим масовими ігровими діями, що активізують учасників та глядачів. Водночас активне використання в обрядах та ритуалах радянської Масляної на досліджуваній території елементів народної обрядовості часто призводило до еkleктичного переплетення традицій та обрядів різних циклів, що іноді йшли в супереч із народними нормами. До прикладу, у 1976 р. Проводи Зими в Шепетівці проведено «за народним звичаєм: того дня у парку справжня казковість, безліч прикрас, плакатів, написів, картин. Для розваг – льодова гірка, тереми, палаци Володарки-зими. Весна-красуня обсипає всіх житом і пшеницею, зичить щастя і здоров'я»¹⁷. У наведеному уривку святкового дійства двічі спостерігається порушення народних світоглядних уявлень: по-перше, засівати прийнято в різдвяно-новорічному циклі обрядовості – з настанням нового господарського року, та й засівають у циклі календарної обрядовості виключно чоловіки.

Із року в рік на досліджуваній території радянське свято Проводів Зими наповнювалося новими розвагами та атракціонами, обростало ігровими ритуалами, багато з яких впродовж наступних десятиліть ставали традиційними, приживалися не лише в містах, але й селах регіону. Основні акценти громадських форм стосувалися не зв'язку із народними традиціями, а пов'язувалися із реалізацією принципів масовості, видовищності, розважальності та в дусі часу в кожному святі обов'язково були присутні ідеологічні та виховні моменти, які передавалися як через засилля радянської символіки в атрибутиці свята, так і через символіку дій. До прикладу, у відродженому в ці роки архаїчному ритуалі запалювання масляничних вогнищ спо- 4 Етнічна історія народів Європи стерігалися досить цікаві метаморфози: поруч із потворними опудалами Зими, Віхоли чи Морозу для знищення часто виготовляли опудала Війни, Ледарів, П'яниць, Нероб. Тобто, зазнала змін семантика давнього традиційного елемента масляничної обрядовості, набувши функції громадського осуду негативних сторін радянського побуту. До прикладу, виховний елемент був прописаний у сценарії проведення свята «Проводів Української зими», розробленому обласним БНТ на 1980 рік: «Для гри у сніжки були виготовлені фігури п'яниць, ледарів, стиляг, хапуг, взяточників, по яких кидатимуть снігом»¹⁸.

Серед спортивних змагань у день Проводів Зими на Хмельниччині найбільш популярними були як традиційні змагання за взяття снігових містечок, перетягування канатів, так і різноманітні види більш сучасних змагань: лижні гонки, стрільба по мішенях та в ціль, турніри з шашок і шахів тощо. Найпопулярнішою забавою була традиційна народна маслянична забава із подолання обледенілого стовпа, на вершині якого закріплювали призи (чоботи, гітару, баян, відрізи тканини тощо). Це змагання викликало шквал емоцій та гарячу підтримку глядачів. У цілому, свято Проводів Зими стало, по суті, радянською інтерпретацією традиційної Масниці, включивши в свою структуру багато народних традиційних дійств: театралізовані вистави, рядження, катання, спортивні змагання тощо. Тобто, в цілому продовжився розвиток того напрямку, що був характерним для загальнослов'янських масляничних традицій – створення масового емоційного піднесення, що об'єднує громаду, розважає. Матеріали місцевої періодики є свідченням значної видовищності та розважальності свят в населених пунктах області: «Усе в цей день було витримано в кращих традиціях зимових свят: врочиста кавалькада казкових героїв на чолі з Морозом-Воєводом і Зимою, що тішили своєю безпосередністю дітей і дорослих. Снігові фігури персонажів казок, фільмів, легенд у парку, солдатська каша зі справжньої польової кухні...»¹⁹.

До прикладу, цікаве дійство відбулося на Масляну в с. Котюржинці Красилівського району Хмельницької області в 1968 р., де «народна традиція зустрічі весни відзначалася цьогоріч по-новому, по-радянському. Задовго готувалися до неї трудівники села, біля кожної хати виліпили бабу снігову, біля Будинку культури – снігові гірки. Господині готували млинці, вареники, пекли весняне печиво у вигляді пташок. Прибули на свято гості з району та сусідніх сіл. На галявині парку зібралися хлопці та дівчата у національних костюмах. І ось з широкої вулиці села на галявину мчить трійка вороних. На ній сидять малюки і б'ють в барабани, сповіщаючи про початок свята. За нею виїжджає трійка баских коней. Там хлопці в українських свитках везуть масляну – опудало солом'яної баби. А за ними дівчата з піснею: «Масляна наша подільська, / Масляна наша радянська,/ Ти везеш нам радісне свято,/ Ти везеш нам щастя багато!»²⁰.

Проте в другій половині ХХ ст. водночас із розвитком та традиціоналізацією спортивно-ігрових та розважальних громадських обрядів святкування Проводів Зими відбувалося скорочення та поступовий перехід в розряд пасивної пам'яті хатньо-родинної обрядовості масляничного та колодчаного циклу подолян. Вони цілком були відсутніми в організованих святкуваннях і лише частково утримувалася в деяких подільських родинах переважно серед сільських жінок похилого віку та виключно на рівні приготування ритуальних страв і окремих гостювань.

У перші роки Незалежності організатори громадських форм святкування Проводів Зими в руслі методичних рекомендацій БНТ ще із 1992 р. визнали

«головним завданням організації фольклорно-етнографічних свят в області відродження забутих місцевих ритуалів, стародавніх обрядів»²¹.

У цілому проведений аналіз сучасного стану побутування свята Проводів Зими та Масляної на Хмельниччині засвідчує, що в міському середовищі в результаті трансформаційних процесів ХХ ст. спостерігається пізніший варіант календарної обрядовості за рахунок втрати аграрної основи і посилення виразності дозвіллевих елементів. Зокрема, це досить чітко проявляється у святі Проводів Зими, що втратило свою справжню аграрну та світоглядну основу, навіть не дивлячись на те, що час його проведення в останні роки влада в містах та районних центрах за значної активізації співпраці із церквою намагається співвідносити з календарними термінами Масляної. До прикладу, у 2010 р. традиційні Проводи Зими в м. Хмельницькому об'єдналися із Масляною і вранці перед святково-розважальним дійством, що проходить щороку в міському парку культури та відпочинку ім. М. Чекмана, при підтримці Хмельницької єпархії РПЦ та студентів педагогічної академії на подвір'ї біля центрального міського собору відбулося масове святкування із хороводами, співами, поїданням млинців із гарячим чаєм та ін.

Як зазначає один із найавторитетніших сучасних дослідників обрядової сфери українців О. Курочкін і підтверджує проведене дослідження: «найбільш життєстійкими й здатними до подальшого розвитку на початку ХХІ ст. виявилися ті форми календарної 5 Випуск 57 обрядовості, що втратили тісний зв'язок із релігією і трансформувалися в явище народного мистецтва, святкової розваги»²².

Предметом подальших наукових досліджень можна визначити зокрема й польові дослідження хатньо-родинного формату масляничних традицій подолян, що слугуватиме ілюстрацією наслідків значних трансформацій у цій сфері обрядового життя колись одного із найбагатших на маслянично-колодчані традиції регіону України.

¹ Смоляк О. С. Весняна обрядовість Західного Поділля в контексті української культури: автореф. дис. ... доктора мистецтвознавства. – К., 2005. – 37 с.

² Смоляк П. О. Зимові обрядовість Західного Поділля: давні традиції і сучасний стан: автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Львів, 2008. – 20 с.

³ Рукописні фонди Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАНУ (далі – РФ ІМФЕ ім. М. Т. Рильського). – Ф.1-а. – Од. зб. 695. – Арк. 49.

⁴ Соколова В. К. Весенне-летние календарные обряды русских, украинцев и белорусов: XIX – начало XX в. – М., 1979. – С. 6.

⁵ Курочкин А. В. Этапы формирования советской обрядности // Советские традиции, праздники и обряды: Словарь-справочник / [Гаврилюк Н. К., Курочкин А. В., Конвай В. Д. и др.; сост. Попов Б. В.]. – К., 1988. – С. 208–212.

⁶ Курочкин А. В. Красная обрядность. – Вказ. праця. – С.92.

⁷ Курочкин А. В. Этапы формирования советской обрядности. – Вказ. праця. – С. 208–212.

⁸ Дмитерко Р. І. Міжнародні революційні свята на Україні. – К., 1989. – С. 87.

⁹ Советские традиции, праздники и обряды: Опыт, проблемы, рекомендации / [кол. авт. : В. И. Воловик, В. В. Даньков, Г. П. Ерхов и др.]. – М., 1986. – С. 210.

¹⁰ Орел М. Пропагуємо нові свята та обряди // Соціалістична культура. – 1964. – № 5. – С. 28–29.

¹¹ Державний архів Хмельницької області (далі – ДАХМО). – Ф. Р. 3602. – Оп. 2. – Спр. 77. – Арк. 19.

¹² Келембетова В. Побут і релігійні пережитки. – К., 1977. – С. 104.

¹³ Соціалістичні перетворення в культурі та побуті західних областей України (1939–1989) / [М. С. Глушко, О. М. Голубець, Т. О. Гонтар та ін.]. – К., 1989. – С. 107–109.

¹⁴ ДАХМО. – Ф. Р. 3602. – Оп. 2. – Спр. 359. – Арк. 1.

¹⁵ Там само. – Ф. Р. 3512. – Оп.2. – Спр. 1012. – Арк.32.

¹⁶ Там само. – Ф. Р. 3602. – Оп. 2. – Спр. 184. – Арк. 8.

¹⁷ Там само. – Спр. 22. – Арк. 1.

¹⁸ ДАХМО. ФР.3602. – Оп.2. – Спр.22. – Арк.1; Ільчук С. Всі дороги – до парку // Радянське Поділля. – 1988. – 17 лютого. – С. 2.

¹⁹ Ільчук С. Всі дороги – до парку / С.Ільчук // Радянське Поділля. – 1988. – 17 лютого.

²⁰ Гонтарук М. Подільська Масляна: Нові часи – нові обряди! // Радянське Поділля. – 1968. – 1 березня. – С. 2.

²¹ ДАХО. – Ф. Р. 3602. – Оп. 2. – Спр. 359. – Арк. 60.

²² Курочкін О. Святковий ландшафт України на порозі III тисячоліття // НТЕ. – 2009. – №4–5. – С. 67.

В статті розглядається трансформація обрядності Маслениці на протязі ХХ в., в частині аналізуються регіональні варіанти

празднования Проводов Зимы в советском календаре и очерчена дальнейшая их динамика за годы Независимости.

Ключевые слова: Масленица, Колодчаная неделя, Проводы Зимы, Хмельницкая область, советская власть, этапы становления советской обрядности, традиция, трансформации, общественные и домашне-семейные формы празднования, вторичные формы обрядности. The transformation of Maslyana's rites during the XXth century has been discussed in the article, in particular, the regional variations of traditional celebrations of the farewell to winter in the Soviet calendar are analyzed and their further dynamics in the era of Independence has been outlined. Keywords: Masliana, Kolodchany week, seeing off Winter, Khmelnytskyi region, Soviet power, the stages of formation of Soviet rites, tradition, transformation, public and home-family celebrations, secondary forms of rituals, the Independence day. 6 Етнічна історія народів Європи Барташук Олеся – кандидат історичних наук, доцент кафедри української мови та літератури Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії. Bartashuk Olesia. Dynamics of rituals of the Butter Week cycle in the XXth century (on the example of Khmelnytskyi Region)